

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SÖZ YAPIMI ÜZERİNDE NOTLAR

MECDUT MANSUROĞLU

I

GİRİŞ

Bilindiği gibi Türkiye türkçesi, yani Türkiye yazı dili büyük Türk dili ailesinin bir koludur. Yine bilindiği üzere Türk dilini meydana getiren çeşitli yazılı ve konuşulan lehçeler aralarında büyük bir fark göstermezler. Ayrıca çeşitli Türk dili kolları üzerinde pek çok araştırmalar yapılmış olduğu da bilinmektedir. Bu arada türkçe ve Türkiye türkçesinde söz yapımı uzun ve vukufu incelemelere konu olmuştur. İmdi aynı konu burada bir daha ele alındığı zaman iki esas göz önünde bulundurulur hareket edilmiştir: 1) Bibliografya verilmemekle birlikte ondan elde edilen sonuç tenkit süzgecinden geçirilerek dikkate alınmış; 2) ancak beri yanda Türkiye türkçesinden doğrudan doğruya gereç toplanarak aşağıda sunulan söz yapma öğeleri fonksionları bakımından daha yakından ele geçirilmeğe çalışılmıştır.

Yukarıda sayılan iki esas bizi Türkiye türkçesinde söz kategorisi, yani kök bakımından şöyle bir sıralamaya götürmektedir: Türkiye türkçesinde çekirdek olarak fiil ve isim kökleri vardır. Bunların önemli bir kısmı hâlâ tek heceye kadar çıkarılabilirse de iki ve bazen daha çok heceli olup da artık öğelerine bölünemeyenler epey bir sayı tutarlar. Tek heceli fiil ve isim kökleri büyük bir çoğunlukla bu lehçede de biri birinin aynı değildir. Tek tük aynı şekilde görünenlerin bir çoğu da eski dile çıkılarak araştırılacak olursa, bir çoklarının ayrı ayrı eklerle genişlemek yolu ile biri birlerine benzedikleri meydana çıkarılabilir. Türkçenin eski devirlerinde, bir dereceye kadar da olsa, tanımlayabildiğimiz zamir ve sayı sözü kategorisi Türkiye türkçesinde kendini artık hemen hemen hiç seçtirmez.

Bu açıklamalardan sonra konumuza girelim.

I. Fiil kökleri

Fiil köklerini açık tek heceye çıkarmak artık kabil değildir. Tek heceli fiil kökleri için bazı örnekler: aç-, bak-, çöz-, düş-, eş-, göç-, iç-, kal-, sık-, tut-, var-, yüz-. İki heceli fiil kökleri: acı-, barış-, boya-, çevir-, daya-, eski-, kaşı-, otur-, sancı-, yama-, yıka-. Nadir üç heceliler: esirge-, ımızga(n)-, kısırga(n)-.

1. Fiilden genişlemeler

Fiil kök veya gövdelerini meydana getiren eklerin hepsi türkçe asıllıdır. Bunlar şu bölükler altında toplanırlar.

A. Fiilden fiiller

Fiilden fiil yapan ekler aralarında başlıca iki grup meydana getirirler.

a. Fiilden yeni fiiller

Fiilden yeni fiil yapan ekler kök veya gövde şeklindeki fiilde anlamı bir derece değiştirirler. Bunların önemli bir kısmı artık pek işlek olmayıp bir veya iki örnekle temsil edilirler. Gözden geçirelim:

1. *-a/-e-*. (5. ve B. a. 4, 7, 8, 9, 10 krş.)
2. *-sa/-se-*. Yalnız: uysal.
3. *-u/-ü-*. Yalnız: sürü-.
4. *-y-*. Yalnız: koy-.
5. *-ala/-ele-*. Kızıklık bildirir: durala-, dürtele-, eşele-, gezele-, itele-, kakala-, kovala-, se(r)pele-, silkele-, şaşala-.

b. Fiil çatıları

Fiilden çatı eklerinin bu fonksiyonları ile söz yapım eki olmaktan çok işletme eki sayılmaları gerekebilir. Ancak bunlar türkçede beş kategori oldukları gibi dilimizin sistemi gereği olarak kendiler ile yapılan sözler gramer ve sözlüklerde daha çok ayrı söz sayılmışlardır. Bundan başka eklerimizin epeyinde söz yapımı kategorisine giren fonksiyonlar vardır. Yapan hiç bir ek almaz. Öteki ekler aralarında belirli bir sıra içerisinde gövdeye getirilirler. Eksiz olan yapan dışında kalanlar klâsik gramerde alışılmış olan sıraya uyularak şöyle gösterilebilirler.

1. *-l-*. Çatı eklerinin en sonunda gelenidir. Ancak *-t-* (9 bk.) bazı hallerde ondan sonra da bulunabilir: katılt- yanında bildirtil-. Şu fonksiyonlarda görülür:

a. Yapılan. En yaygındır: açıl-, anlaşıl-, atıl-, bastırıl-, bozul-, çarpıl-, çatıl-, çıkarıl-, dikil-, edil-, eksil-, geçil-, gidil-, gönderil-, görül-, içil-, iletil-, indiril-, işitil-, kapıl-, katıl-, kazıl-, kesil-, kırıl-, kısıl-, koyul-, kurul-, mükâfatlandırıl-, onul-, oturtul-, sağıl-, sanıl-, sarıl-, sarsıl-, sayıl-, sezil-, sıkıl-, suçlandırıl-, sürül-, tamıl-, tutul-, vurul-, yaratıl-, yapıl-, yarıl-, yazıl-, yenil-, yırtıl-.

b. Dönüşlü. Yukarıdakinden sonra en yaygın olan kullanılıştır: açıl-, alçal-, ayıl-, ayrıl-, bayıl-, bunal-, büzül-, çömel-, darıl-, diril-, doğrul-, domal-, durul-, eğil-, irkil-, katıl-, kesil-, kırıl-, koyul-, kurul-, sarıl-, serpil-, sıkıl-, sivril-, sokul-, süzül-, yanıl-, yönel-, yücel-, yüksel-.

c. 'Olmak' anlamına: azal-, boşal-, çoğal-, daral-, düzel-, incel-, karıtal-, kısal-, körel-, küçül-, sağal-, seyrel-, sivril-, ufal-.

d. Yapan. Nadir: birisine darıl-, dal- (deş- krş.).

2. -n-. Çatı ekleri arasında gövdeye ilk gelendir. Bununla birlikte öteki çatı ekleri ile pek çok kullanılmaz. Şu fonksionlarda görülür:

a. Dönüşlü. En yaygındır: aban-, alın-, arın-, aran-, aşın-, ayaklan-, baharlan-, bakın-, bezen-, boşan-, böbürlen-, bulan-, bulun-, bulutlan-, bürün-, cihazlan-, çekin-, çırpın-, çiçeklen-, dadan-, dalgalan-, damgalan-, davran-, dayan-, didin-, dilen-, dinlen-, dolan-, doyun-, döven-, edin-, eğlen-, endişelen-, evlen-, faydalan-, giyin-, gururlan-, görün-, gücen-, güneşlen-, hayıflan-, hazırlan-, hiddetlen-, homurdan-, hoşlan-, ısın-, ıslan-, içlen-, ilgilen-, imren-, incin-, kabullen-, kaçın-, kalkın-, kanatlan-, kapan-, kapılan-, katlan-, kenetlen-, kımıldan-, kıpırdan-, mihlan-, mırıldan-, nazlan-, neşelen-, neticelen-, oyalan-, övün-, özen-, paralan-, saklan-, saplan-, savun-, sığın-, silkin-, soyun-, söylen-, sürün-, sürtün-, şüphelen-, takım-, taran-, taşın-, temizlen-, tıkın-, tiksini-, tomurcuklan-, toplan-, tüken-, uğun-, utan-, uvun-, uyan-, uzan-, yapın-, yaslan-, yelten-, yuvarlan-, yüksün-.

b. Yapılan. Yukarıdakinden sonra en çok kullanılır: acın-, açıklan-, ağırlan-, aran-, başlan-, bilin-, boğazlan-, boşan-, boyan-, bölün-, bulun-, büyülen-, çalın-, çalkan-, dağlan-, den-, dinlen-, doğrulan-, döşen-, düzenlen-, düğümnen-, gelin-, hırpalan-, kapan-, karşılan-, kilittlen-, mummyalan-, neticelen-, okun-, olun-, oyalan-, oynan-, önlen-, paslan-, saplan-, sıvan-, söylen-, sürüklen-, temizlen-, tozlan-, tüken-, yakalan-, yalanlan-, yen-, yorun-.

c. + -l-. Yapılan. b'nin anlamına aydınlık getirmek maksadiyle. Nisbeten az bir kullanılışı vardır: dayanıl-, denil-, eğlenil-, istenil-, katlanıl-, kazanıl-, kullanıl-, söylenil-, suçlandırıl-, tiksini-, yenil-.

d. 'Olmak' anlamında hastalan-, külçelen-, peydahlan-, sabırsızlan-.
 e. Yapan. Oldukça fazla: ban-, beğen-, davran-, dayan-, mektup dö-
 şen-, düşün-, geçin-, gücen-, güven-, inan-, kazan-, kıskan-, öğren-, san-,
 seslen-, düşünüp taşın-, tırman-, usan-, yelten-, yen-.

3. -k-. İşlek değildir. Gövdeye ilk gelir: *-dir-/-dir-/-dur-/-dür-/-tır-/-tir-/-
 -tur-/-tür-* (6 bk.) ve *-n-* (2 bk.) kendisine getirilebilmektedir. Şu fonk-
 sionlarda görülür:

a. Dönşlü. En çok görülendir: acık-, birik-, gecik-, gözük-.

b. + *-n-*. Dönüşlülüğü berkitir: yutkun-.

c. Bektirme: sık-, sik-.

4. -ş-. Çatı ekleri arasında gövdeye ilk gelendir. *-n-* (2 bk.) ile aynı
 gövdeye gelmez. Kendini yaptırma ekleri (5—9 bk.) ve *-l-* (1 bk.)
 takip eder. Şu fonksionlarda görülür:

a. İki tarafın işler olduğu karşılıklılık: anlaş-, antlaş-, bakış-, bağdaş-,
 barış-, benzeş-, buluş-, çapraş-, çarpış-, çatış-, dalaş-, dertleş-, didiş-,
 dövüş-, fısıldaş-, görüş-, güreş-, itiş-, kakış-, karşılaş-, kaynaş-,
 konuş-, kucaklaş-, mektuplaş-, öpüş-, paylaş-, selâmlaş-, söyleş-, söz-
 leş-, şakalaş-, tanış-, tokuş-, uzlaş-, vedalaş-, yeniş-.

b. Bir tarafın işler, öte tarafın işlemez olduğu karşılıklılık: bulaş-,
 eriş-, iliş-, karış-, katış-, kavuş-, sataş-, ulaş-, yaklaş-, yanaş-, yapış-,
 yetiş-.

c. İki veya daha çok tarafın birlikte yapışı: ağlaş-, bağırış-, bekleş-,
 dolaş-, fısıldaş-, gülüş-, haykırış-, koşuş-, meleş-, oynaş-, ötüş-, titreş-,
 uçuş-, yarış-.

d. Çaba harcayış: alış-, çalış-, can çekiş-, çıkış-,deş- (del-krş.), giriş-,
 kalkış-, kızış-, uğraş-.

e. Dönüşlü: apış-, buruş-, danış-, dolaş-, geliş-, ılış-, kamaş-, karış-,
 kırış-, savuş-, sıvış-, uzaklaş-, uyuş-, yakış-, yaklaş-, yatuş-, yerleş-.

f. *-la-/-le-* isimden fiil yapma eki ile 'olmak' anlamında: ağırlaş-, aptallaş-,
 avrupalılaş-, başkalaş-, beyazlaş-, birleş-, çamurlaş-, çatallaş-, çetin-
 leş-, çocuklaş-, derinleş-, efsaneleş-, fenalaş-, fosforlaş-, fosilleş-, genç-
 leş-, gerçekleş-, güçleş-, gülleş-, gürbüzleş-, hizipleş-, huysuzlaş-, in-
 sanlaş-, kalabalıklaş-, kalınlaş-, kartlaş-, katılaş-, kirazlaş-, kürtleş-,
 küstahlaş-, maskaralaş-, morlaş-, muammalaş-, oburlaş-, olgunlaş-, öz-
 süzleş-, papaslaş-, pembeleş-, pişkinleş-, prensleş-, rasyonelles-, res-
 mileş-, Reşat Beyleş-, sağırlaş-, seyrekleş-, sıklaş-, softalaş-, soysuzlaş-,
 şenleş-, tatsızlaş-, tekirleş-, tuhaflaş-, türkçeleş-, yabanileş-, yabanlaş-,
 yenileş-, yerlileş-, yozlaş-, züppeleş-.

g. Yapılma. Nadir: kararlaş-.

h. + *-l-*. Yapılma. Nadir: anlaşıl-, alışıl-, konuşıl-,

i. Berkitme yolu ile kalıplaşmış kullanılışlar. Azdır: tutuş-, yakış-, yaraş-.

5. *-ar-/-er-*. Yaptırma. Sınırlı kullanışta: çıkar-, çökert-, gider-, kopar-, kurtar-.

6. *-dır-/-dir-/-dur-/-dür-/-tır-/-tir-/-tur-/-tür-*. Gövdeye *-n-* (2 bk.) *-k-* (3 bk.) ve *-ş-* (4 bk.) eklerinden sonra gelir. Kendini takip eden aynı kategoriden ek *-t'*dir (9 bk.). Ancak bazen bu ek de önüne gelir. Şu fonksionlarda görülür:

a. Yaptırma. Yaygındır: acındır-, açtır-, aldır-, andır-, arttır-, aşındır-, ayaklandır-, baktır-, bastır-, bezdir-, bıktır-, bindir-, biriktir-, birleştir-, caydır-, coştur-, çığnettir-, dalgalandır-, değiştir-, derinleştir-, dindir-, doldur-, döndür-, efsaneleştir-, erdir-, ettir-, evlendir-, gençleştir-, gerçekleştir-, getir-, gezdir-, gücendir-, ılıştır-, içlendir-, ilgilendir-, indir-, kaldır-, kalkındır-, kamaştır-, kandır-, kaptır-, karıştır-, kavuştur-, kederlendir-, kestir-, kodur-, kondur-, koydur-, kuvvetlendir-, mükâfatlandır-, müslümanlaştır-, nutuklandır-, özsüzleştir-, parçalattır-, saldır-, sardır-, saydır-, sevdır-, sevindir-, sezdir-, sıkıştır-, suçlandır-, sustur-, süründür-, tokuştur-, unuttur-, uzaklaştır-, uyandır-, uydur-, vasıflandır-, yakıştır-, yatıştır-, yazdır-, yedir-, yetiştir-, yuttur-, yüzdür-.

b. Berkitme. Oldukça yaygındır: aldır-, bastır-, çıldır-, daldır-, dökür-, kestir-, koştur-, saldır-, sardır-, tuttur-.

c. + *-ş-*. Çaba ve bektirme. Oldukça yaygındır: araştır-, atıştır-, çakıştır-, çekiştir-, eleştir-, geçiştir-, kovuştur-, sıkıştır-, soruştur-, tutuştur-, yariştir-.

7. *-ır-/-ir-/-ur-/-ür-*. Gövde eklerinden yalnız *-t'*yi (9 bk.) sonuna alır. Şu fonksionlarda görülür:

a. Yaptırma. Oldukça kullanılır: aşır-, bitir-, doğur-, düşür-, emzir-, geçir-, göçür-, kaçır-, kudur-, savur-, uçur-, üşür-, yatır-, yitir-.

b. Bektirme. Oldukça görülür: kasırğa, seğırt-, sıçırgan, şaşır-.

8. *-der-/-der-/-tar-/-ter-*. Yaptırma. Pek sınırlı kullanışta: aktar-, göster-.

9. *-t-*. Oldukça yaygındır. Esasta bütün çatı eklerinin sonuna gelir. Bununla birlikte *-l-* (1 bk.) ve *-dır-* v.b. (6 bk.) eklerinin önünde de bulunduğu olur. Şu fonksionlarda görülür:

a. Yaptırma. Yaygındır: acıt-, aldat-, anlat-, avut-, ayılt-, azalt-, azıt-,

boşalt-, çağirt-, çarpıt-, çıldırt-, çınlat-, çıtlat-, çığnet-, dağıt-, darlat-, dayat-, dedirt-, donat-, döşet-, düzelt-, düzlet-, ekşit-, erit-, fırlat-, getirt-, gevşet-, gıcırdat-, hatırlat-, ısıt-, ilerlet-, ilet-, incelt-, incit-, işlet-, kabart-, kalgıt-, kapat-, karart-, kımıldat-, kısalt-, kışkırt-, kocat-, körlet-, kuşat-, otlat-, oturt-, oynat-, öğret-, parçalat-, sarkıt-, sersemlet-, sıvrilt-, söylet-, susat-, şaşırt-, şimşeklet-, tanıt-, tıklad-, titret-, uğrat-, uzat-, ürpert-, yanıt-, yarat-, yaşat-, yönelt-, yumuşat-, yüklet-,

b. Bektirme. Oldukça yaygındır: azıt-, çökert-, dayat-, kırıtt-, oynat-, sapıt-, seğırt-, sırtt-.

c. Kalıplaşmış. Nadir olup gövdeleri Türkiye türkçesinden kestirilememektedir: somurt-.

B. Fiilden isimler

Fiilden işin yapan ekler iki bölüm altında toplanabilirler.

a. Fiilden asıl isimler

Fiilden asıl isimler meydana getiren ekler söz yapımının önemli bir bölümüdür. Büyük kısmı işlek olan bu ekler fonksiyonca biri birinden kesin olarak ayırt edilebilmektedir. Buna rağmen ince anlam ayrılıkları her zaman ele geçirilemez. Ancak pek çok hallerde kullanışta birini ötekinin yerine koyamamamız her birinin ayrı bir kişiliği olduğunu açıkça göstermektedir. Bu durum karşısında kendilerini anlam ve fonksiyon yakınlıklarına göre gruplandırılmayarak alfabe sırası ile ele almak zor karşısında kalınmıştır. Bunun da aynı asıldan bir eki iki ayrı yerde göstermek veya ayrı asıllı olup Türkiye türkçesinde sesleri bakımından bir olan iki eki tek başlık altında toplamak gibi bir engeli olmuştur. Bir bölüm ekin kimi zamanlar bağlayıcı ünlüsü ile kaynaşmış olarak, kimi zamanlar ise, onsuz belirdikleri olmaktadır. Bu gibi hallerde sıralamada bağlayıcı ünlüler dikkate alınmıştır.

Fiilden asıl isim yapan eklerin büyük bölümü olumsuzluk eki almaz. Bununla birlikte soyut kavram anlatanlarda bu ekin de kullanıldığını tanımlayabilmekteyiz.

Eklerimizi gözden geçirelim.

1. - (eksiz). Ünlü ile biten fiil gövdelerinde (ünsüz ile bitenlerde -ı/-i/-u/-ü/ ile aynı ek, 24 bk.). Şu fonksiyonları meydana çıkarılabilmektedir:

- a. Eylemin sonucu olarak elde edilen: acı, boya, damla, dayalı, doku, döşeli, eski, iri, kapalı, kuru, sıva, tıkalı, yama.
- b. Yer Az: kışla, yayla.
2. *-a/-e*. Değişik asıllı eklerden, diriltme ve yeni yapmalar: çevre, kar-
gaşalık, kısa, süre.
3. *-aç/-eç*. Yalnız: güleç ve yeni yapmalarda: süreç.
4. *-ağan/-eğen*. Nadir.
- a. Eski sözlerden: olağan, yatağan.
- b. Yeni yapılanlardan: gezeğen, gideğen, kayagan,
- c. Diriltme: eveğen.
5. *-ak/-ek*. Fonksionları:
- a. Nitelik: atak, batac, çorak, kaçak, kirak, kıvrak, korkak, kurak,
saçak, sarsak, ürkek, yedek, yumak.
- b. Yer: durak, konak, koyak, kucak, oturak, sığınak, yatak.
- c. Araç: bıçak, binek, çingirak, dayanak, kasnak, kızak, sancak, uçak.
- d. Olay : patak, sağnak, sürek, tartak.
6. *-al/-el*. Yeni yapılan: doğal, kural.
7. *-am/-em*. Verimsiz: buram, tutam.
8. *-amaç/-emeç*. Yalnız: dönemeç.
9. *-amak/-emek*. Yalnız: basamak, kaçamak, tutamak.
10. *-anak/-enek*. Daha çok yeni yapılanlar: gelenek, görenek, tutanak.
11. *-av/-ev*. Yeni. Yalnız yeni yapılan: görev.
12. *-ay/-ey*. Yeni yapılanlar : böley, çarpay, çıkay, dikey, düzey, olay,
yatay.
13. *-baç/-beç*. Yalnız: dolambaç, saklambaç.
14. *-ca/-ce*. Soyut kavram. *-n'-ye* (1. A. b. 2) gelir. Yalnız: dönence, dü-
şünce, eğlence, sakınca.
15. *-cama/-ceme*. Yalnız: sürünceme.
16. *-dı/-di/-du/-dü/-tı/-ti/-tu/-tü* (geçmiş zaman eki). Çokluk birleşik kul-
lanışta :
- a. Betimleme yolu ile nitelik: bastı bacak, toprak bastı, zıp çıktı,
serden geçti, kaptı kaçtı, türedi, ne oldum delisi, miras yedi.
- b. Yemek: bastı (domates bastısı, enginar bastısı), kül bastı, imam
bayıldı, (hünkâr) beğendi.
- c. Soyut kavram: ayak bastı parası, dedi kodu.

17. *-dir/-dir/-dur/-dür*. Yalnız: paldır küldür.

18. *-ga/-ge*. Az: belge, bölge, dalga, damga, kargaşalık, kasırga, kavurğa, sömürge, şiringa, süpürge.

19. *-gaç/-geç/-kaç/-keç*. Daha çok yeni yapılan sözler: kavurğa, kıskaç, patlangaç, pişirgeç, solungaç, süzgeç, utangaç, yengeç, yüzgeç.

20. *-gan/-gen/-kan/-ken*. Kullanışları:

a. Nitelikte aşırılık: alıngan, alışkan, atılğan, çalışkan, çekingen, eringen, kaygan, konuşkan, sulu sepken, sıçırğan, sıkılğan, sırtkan, solugan, solugan, somurtkan, unutkan, yapışkan.

b. Bir kaç ayrı anlam: ergenlik, sürüngen, yorgan.

21. *-gı/-gi/-gu/-gü/-kı/-ki/-ku/-kü*. Kullanışları:

a. Somut nesne: askı, baskı, bezgi, bitki, burğu, çizgi, dergi, ezgi, içki, örgü, sargı, sergi, sorgu, uyku, üzengi, vergi, vurgu, yankı, yenilgi.

b. Soyut kavram: baskı, bilgi, duygu, görgü, ilgi, kaygı, kuşku, saygı, sevgi, sezgi, tepki, vergi, yargı, yetki.

22. *-gıç/-giç/-guç/-güç*. Nadir ve kısmen yeni sözler: başlangıç, bilgiç, dalgıç, sorgu, yargıç.

23. *-gin/-gin/-gun/-gün/-kın/-kin/-kun/-kün*. Kullanışları:

a. Yapılmış nitelik: alışkın, argın, askın, aşkın, baygın, bezgin, bıkkın, bitkin, çılgın, dalgın, dargın, dolgun, durgun, düşkün, düzgün, ezgin, geçkin, gergin, kaçkın, kırgın, kızgın, küskün, olgun, ölgün, pişkin, seçkin, solgun, sürgün, süzgün, şaşkın, şişkin, tedirgin, tutkun, uygun, üzgün, yangın, yılgın, yorgun.

b. Yapan nitelik: azgın, bıçkın, çapkın, coşkun, gezgin, girgin, keskin, taşkın, yatkin.

c. Olay: baskın, bozgun, salgın, soygun, sürgün, taşkın (su taşkını), vurgun, yangın.

d. Araç: dizgin, düzgün, kuskun,

24. *-ı/-i/-u/-ü* (-, eksiz; 1. krş.). Kullanışları:

a. Eylemin sonucu olarak elde edilen. Örneklerin önemli bir bölümü *-cı* v. b. ve *-lı* v. b. ekleri ile genişletilmiş olarak kullanılanlardır: akıcı, aldatıcı, alıcı, anı, asılı, atıcı, ayırıcı, ayırı, azı, azılı, bakıcı, başarı, batı, bezdirici, biç, boğucu, boyayıcı, bunaltıcı, bürülü, çakı, çatı, çeki, çevrili, çıldırtıcı, çizili, dileyici, dinlendirici, dinleyici, diri, dizi, dolandırıcı, dökülü, döndürücü, duru, duy, edici, ezici, geçici, getirici, gös-

teri, gömü, gömülü, görü, güdü, güdücü, hazırlayıcı, iğrendirici, inandırıcı, iri, kaçıcı, karartıcı, katı, kazı, kesici, kırıcı, kızartıcı, koku, korku, koruyucu, koşu, koyu, körletici, kurtarıcı, kurucu, okuyucu, öğretici, ölçü, ölü, öpücük, örtü, püskürücü, sancı, sarılı, satıcı (satılık), sayı, seçili, eski, serili, sıkı, sınırlandırıcı, sızı, soru, sürü, tartı, tasarı, uydurucu, uyuşturucu, uyutucu, verici, yamrı, yapı, yaratıcı, yarı, yaşatıcı, yatı, yazı, yayı, yıkıcı, yıldırıcı, yıpratıcı, yırtıcı, yontucu, yorucu, yumru.

b. Yer ve araç. Nadir: *kapı, örtü, yalı*.

25. *-in/-in/-un/-ün*. Nisbeten dardır. Kullanışları:

a. *-ca/-ce* ile. Bütün fiil gövdeleri ile. Olumsuzu da vardır: alınca, asınca, aşınca, bırakınca, bulamayınca, düşününce, görmeyince.

b. Birleşik fiillerde asli fiil. Azdır: satın al-, sökün et-.

26. *-k*. Yaygındır. Fonksionları:

a. Fiilin yapılmış olarak sonucu: ahlak, acıklı, açık, adak, aksak, alçak, alık, alışık, arık, artık, asık, ayık, bakışık, basık, benek, bitişik, boğuk, bozuk, bölük, buçuk, budak, bulanık, bunak, bu-laşık, buruk, buruşuk, bükük, büyük, çapraşık, çarpık, çatık, çatlak, çıkık, çıplak, çizik, çökük, çürük, dağınık, danışıklı, dayanıklı, dazlak, değişik, delik, deşik, devrik, dışarlık, dilek, direk, dişlek, donuk, dö-kük, dönük, döşek, düşük, eksik, emek, fırladık, fırlak, gedik, gevrek, gücenik, hıçkırık, ılık, irak, ıslak, ışık, içerlek, iğik, ilik, ilişik, inik, istek, işlek, kabarık, kaçık, kanıkça-, karışık, katık, kazık, kesik, kılık, kırık, kırpık, kısık, kıvrık, konuk, kopuk, kuşak, küçük, öksü-rük, parlak, pasak, patlak, paytak, pısrık, sanık, sarık, sarmaşık, savruk, savsakla-, seyrek, silik, soğuk, soluk, sönük, sulak, sürükle-, şımarık, taslak, tekerlek, ütrek, tok, topak, toprak, tutuk, tükrük, uçuk, ufak, uyanık, uyuşuk, uzak, yakışık, yamak, yamalak, yanık, yarık, yasak, yazık, yenik, yıkık, yılık, yılışık, yırtık, yitik, yumruk, yumuk, yumuşak, yuvarlak, yüksek.

b. Fiil eylemini aşırı olarak yapan (5. *-ak/-ek* krş.). Nadirdir: oynak, sağak, sik, solak, şakrak, yalpak, yaltak, yarak, yürük.

c. Yer (5. *-ak/-ek* krş.,) Nisbeten azdır: doruk, kaynak, kışlak, kovuk; oynak, tümsek, yaylak, yalak.

d. Araç (5. *-ak/-ek* krş.). Nisbeten azdır: bayrak, cingirak, emzik, dayak, kapak, tarak, tuzak, yalak, yelek.

27. *-l*. Nisbeten dar bir kullanışı vardır. Fonksionları:

a. Nitelik: güzel, kızıl, kumral, topal, uysal, yoksul.

b. Fiilin sunucu: çatal, işkil, kurul, ödül, püskül.

c. Yer: kumsal, okul.

28. *-m.* Oldukça işlektir. Kullanılışları:

a. Somut nesne: alım, ayırım, bakım, bayram, biçim, boğum, bozum, büküm, çiğdem, doğum, düğüm, giyim, kaldırım, kesim, kıvrım, koşum, kuşam, salkım, satım, seçim, sokum, tarım, toplam, uçurum, verim, yalım, yarım, yaylım, yem, yıldırım.

b. Soyut kavram: anlam, bakım, bilim, bitirim, çalım, çelim, deyim, dirim, dolum, doyum, dönüm, durum, eğitim, geçim, güdüm, gülümse-, kesim, kurum, ölüm, özlem, sevim, sindirim, sorum, sürüm, tutum, verim, yardım, yatırım, yayım, yorum.

c. Bir kerelik somut eylem veya nesne: adım, dilim, dönüm, içim, oturma, sıkım, tadım, takım, yudum.

d. Nitelik: bitirim, büzüm büzüm büzül-, gerim gerim geril-, kıvrım kıvrım kıvrıl-, kurum kurum kurul-, sağlam, sarım sarım sarıl-, sırsıklam, süzüm süzüm süzül-, tıklım tıklım, ulam ulam.

29. *-ma/-me.* Yayıncıdır. Kullanılışları :

a. Eylem ismi. Olumsuzluk eki ve iyelik ekleri ile de kullanılır : acıma, açıklama, açılma, ağlama, aktarma, anlaşma, antlaşma, avlama, ayaklanma, bağırma, bayılma, beğenmeme, bekleme, borçlanma, boşaltma, boşanma, bulmaca, bulunma, canlandırma, çalışma, çarpışma, çatışma, çekişme, çekememe, çıkarma, çıkarılma, çökme, danışma, dayanma, değişme, deneme, didişme, dinleme, doldurulması, dolması, dövünme, durma, duruşma, elektrikleşme, beklemesini bil-, yemin etme, mahcup etmemesi, rahat etmem, evlenme, gelişme, gelmesi, temasa girmeniz, gitmem, gıcıklama, göstermelik, gözetleme, gülmeleri, gülümseme, gülüşme, hafifleme, havlama, içlenme, iyileşme, kaldırma, kalkındırma, kalkınma, kalkması, kamaşma, kapmaca, karartma, haşınma, kaynaşma, kırpma, kışkırtma, konuşma, korunma, kurtarma, kurutma, okuma, olmaması, ödememesi, öpüşme, patlaması, saplanma, sararma, savunma, sevmeleri, sokulmamaları, sönmesi, susturması, şakıma, tanışma, tapınma, titreme, tokuşturma, toplama, uğurlama, uluma, unutulmaması, uyanma, uyuma, uzlaşma, ürperme, vermememiz, vurmamız, yaklaşma, yapmacık, yaşama, yayınlanması, yetişme, yırtma, yoklama, yumuşatma.

b. Eylemin sonucu ve nitelik: arpalama, asma, atmaca, basma, besleme, çatma, çekme(ce), çıkma, değme, derme, durma, devşirme, dolma, donanma, dökme, dökme, düşme, düşme, düzme, geçme, gelme, tepeden inme, kalma, kapatma, kaplama, karma, katma, keleme, kes-

tirme, kıyma, küme, liyme, oyma, örme, pastırma, püskürme, saçma, savma, sıрма, sıtma, silme, sürme, şekerleme, takma, tekerleme, uydurma, yalama, yapma, yaratma, yarma, yazma, yetişme, zincirleme.
c. Araç ve yer. Nadir : bağlama, belleme, döşeme, kazma, saldırma, tasma, uçurtma, yeldirme.

30. *-maç/-meç*. Yalnız : bazlamaç, yırtmaç.

31. *-mak/-mek*. Yaygındır. Kullanılışları :

a. Soyut kavram. Olumsuzluk eki ile de kullanılır: ağlamak, almak, anlamamak, aşınmak, avutmak, bağlamak, bakmamak, beklemek, bırakmamak, bilmek, bitmek, biriktirmek, bozmak, bulmamak, çalışmak, çarpamak, çekmemek, çıkmak, demek, dolaşmak, dönmek, düşünmek, eğlenmek, etmemek, gecikmek, gelmek, girmek, gitmek, gizlemek, görmemek, gülmemek, hazırlanmak, ilikleme, inanmak, istemek, işletmek, kaldırmamak, kapatmak, kımıldamak, konuşmak, olmamak, oturmak, sarsmak, saymak, sevmemek, sezmemek, silmek, söylememek, sürmek, titremek, toplamak, tutmak, tükenmek, unutmamak, uydurmak, vermek, vurmamak, yapmak, yaşamak, yerleşmek, yorulmak, yürümek.
b. Somut nesne. Azdır : ilmek, kaymak, oymak, tokmak, yaşmak, yemek.

32. *-mal/-mel*. Yalnız : sağmal.

33. *-man/-men*. Nadir ve daha çok yeni yapılışlarda: azman, değirmen, etmen, göçmen, okutman, sayman, seçmen, yazman.

34. *-maş/-meş*. Yalnız : sarmaş (sarmaşık).

35. *-mi/-mi* Yalnız : değirmi.

36. *-mik/-mik/-muk/-mük*. Nadir : ilmik, kıymık, kızamık, kusmuk, tirmik.

37. *-mur/-mür*. Nadir : çamur, kömür, tütün, yağmur.

38. *-n*. Pek işlek değildir. Fiilin sonucu : akın, basın, besin, bütün, dolan, düğün, ekin, güven, inan, keşin, özen, sezinle-, tütün, yalan, yayın, yığın, yoğun, yoksun.

39. *-nç*. Oldukça yaygındır. Fonsionları ;

a. Soyut kavram : edinç, güvenç, inanç, kazanç, ödünç, sevinç, usanç, utanç.

b. Nitelik : dinç, gülünç, iğrenç, kıskanç, korkunç.

40. *-pak/-pek*. Yalnız : kaypak.

41. *-s.* Yalnız : bos.

42. *-sak/-sek.* Yalnız : tutsak.

43. *-sal/-sel.* Yalnız : uysal.

44. *-sı/-si/-su/-sü.* Çok az : sinsi, tütsü, yassı.

45. *-ş/-ış/-iş/-üş/-üş.* Yaygındır. Kullanılışları :

a. Eylem ismi. Bir bölümünde tarz anlamı vardır. Olumsuzluk eki ile de görülür: akış, aldırış, alış, alkış, anlamayış, anlayış, atış, ayrılış, bağdaş, bağırış, bakış, beğeniş, biliş, biniş, bulunmayış, çağırılış, çalınış, çekiş, çeviriş, çıkış, dalgalanış, dalış, davranış, değiştiriliş, deyiş, dolaş, dökülüş, duruş, giriş, görüş, ediliş, fıskırış, geliş, gelmeyiş, gidiş, giyiniş, gülümseyiş, görüş, gösteriş, hatırlayış, hazırlanış, ilerleyiş, inanış, işitiş, kaçış, kalış, kalkış, karşılayış, kavrayış, kimıldanış, kırılış, kıvranış, kıvrılış, kopuş, kötüleyiş, kucaklayış, kurtuluş, kuruluş, kükreyiş, okuyuş, mühemsemeyiş, oluş, oturuş, oynayış, öpüş, özleyiş, saldırış, sarmaş, sarsılış, sayış, seziş, sıçrayış, sokuluş, soruş, söyleyiş, susuş, sürtünüş, tiksiniş, titreyiş, toplanış, tutuluş, uçuş, uğrayış, uyuyuş, uzatış, ünleyiş, ürpertiş, varış, vermeyiş, yadırgayış, yağış, yanış, yanılaş, yaradılış, yaşayış, yeyiş, yıkılış, yükseliş, yüksünüş, yürüyüş.

b. Nitelik. Az : geniş, yanlı, yaraş, yavaş beleş.

c. Somut nesne. Nisbeten az: alkış, apış, bağdaş, bağış, barış, dikiş, dönüş, dövüş, geviş, iniş, oynaş, savaş, yarış, yokuş, yürüyüş.

46. *-t.* Şu örnekleri vardır: anıt, ayırt, geçit, görüt, gözetle-, taşıt, umut, yakıt.

47. *-tı/-ti/-tu/-tü/-dı/-di/-du/-dü.* *-n,-l* ve *r-'ye* gelir.

a. Somut nesne bildirir. Tabiat taklidi sözlerde bulunur: akıntı, bağırıtı, birikinti, bulantı, buruntu, büküntü, çığılta, çalkantı, çarpıntı, çatırdı, çıkıntı, çıkırtı, çıtırdı, zırlıtı, döküntü, eğlenti, fıslıtı, gezinti, gıcirtı, girinti, gümbürtü, gürültü, harılta, hırılta, hırtı, hisirtı, homurtu, hörpültü, inilti, ipilti, karaltı, karartı, kırıntı, kısıntı, kıvrıntı, kuruntu, lākırdı, miriltı, pariltı, patırdı, pırtı, pıtırta, sallantı, sarkıntı, sarsıntı, serpinti, sığıntı, süfrüntü, şakırtı, şangırtı, şapırtı, şıkırtı, şıpırtı, şırlıtı, takırtı, tıkırtı, tiksinti, tokurtu, toplantı, uğultu, vızılta, zırlıtı, yıkıntı.

b. Soyut kavram: ayrıntı, belirti, bozuntu, irkinti, kuruntu, özenti, sarkıntı, sıkıntı, söylenti, sulantı, tiksinti, ürküntü, üzüntü, yaşantı.

48. -v. Yeni yapılışlardan örnekler : ödev, saylav, sınav, söylev.
49. -y. Daha çok yeni yapılışlardan olmak üzere şu örnekler vardır: boy, deney, delay.
50. -z. Çoğu niteliğe kaçan şu örnekler vardır : boğaz, cılız, çapraz, çömez, dikiz, ımızgan-, kuduz, kurnaz, palaz, pürüz, sıvazla-, söz, tık-naz, titiz, topuz, yağız, yaldız, yobaz.

b. Fiilden isim-fiiller

Fiilden isim-fiiller meydana getiren ekler söz yapımının ayrı bir kategorisi sayılmak gerektir. Çeşitli Türk lehçelerinde bunların karakteristiği şöyle gösterilebilir: 1) Olumsuzluk eki alırlar; 2) belirli lehçelerde isim, yani sıfat ve ad kullanılışları yanında çekimli fiil kullanılışları da vardır ve zaman anlamı ancak bu son kullanılıştta açıkça meydana çıkar. Bu durum karşısında isim-fiil eklerini söz yapımı eki kadar işletme eki olarak da saymamız gerekecektir.

Tıpkı öteki Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkiye türkçesinde de isim-fiil eklerinin ancak bir bölümü çekimli fiil olarak kullanılırlar. Bunlarda da zaman kavramı her zaman açıkça belirmiş değildir. Aşağıda Türkiye türkçesindeki isim-fiil ekleri anlamı geçmiş zamana kayanlardan başlamak ve gelecek zamana uzananlarda bitirilmek üzere bütün fonksionları ile incelenmeğe çalışılacaktır.

1. -muş/-miş/-muş/-müş. a) Sıfat; b) ad ve c) çekimli fiil olarak görülür. Bu fonksionları ile ekimizi daha yakından ele alalım.

a. Sıfat. Daha önce edinilip zamanımızda sürmekte olan niteliği anlatır: sabah açmış güller, ağlamış yüzlü bir kız, asılmış bir surat, avrupa-ılaşmış bir aile, bayatlamış düşünceler, tüyü bitmemiş delikanlı, suyu çekilmiş değirmen, içine çekilmiş adam, çürümüş meyvalar, dönmüş gözler, halledilmemiş meseleler, helâl süt emmiş adam, kendini kaybetmemiş birisi, inine girmemiş ayı, rahat yüzü görmemiş bir insan, görülmemiş bir rezalet, işitilmemiş bir ihtişam; eskiden kalmış âdet, uykusu kaçmış bir adam, kaşarlanmış bir yüzsüz, taze sağılmış süt, seyrelmiş saç, tanınmış imzalar, meslekten yetişmemiş elçiler, yontulmuş mermer, Ekimizin bu anlam fonksionu ancak açıkça geçmiş anlatan fiil gövdelerinde istisna edilebilir: geçmiş zaman.

b. Ad. burada da daha önce o hale girip de zamanımızda da o karakterini tutmuş anlamı verir. Kalıplaşmış kullanılışlarda dahi bu karakter tanımlanabilmektedir. Bildirici ismi veya ondan meydana gel-

miş çekimli fiillerde de bu anlam hâkimdir. (c. bk.) : aldırmamış görün-, alışmışa benze-, anlaşmış ol-, kısı kıvrak bağlanmış gibi, kendinē beğenmişin biri, fikrini değiştirmişe benze-, dolmuş, duymamış ol-, ermiş, hıyanet etmiş ol-, modelden fıskırmış gibi, yeni gelmiş san-, duvara gerilmiş dur-, sonradan görmüşler, misafirlikte imiş gibi, incinmiş ol-, kabullenmiş görün-, gözleri çukura kaçmış ol-, kaçırmış bulun-, ümidi kesmiş görün-, kızarmamış ol-, olgunlaşmış ol-, kani olmamış gibi, öğrenmemiş sayıl-, pişkinleşmiş gel-, serilmiş dur-, tanımıyorlarmış gibi, zamanın cevrine uğramışçasına, yatmış bulun-. İstisna yine açıkça geçmişi anlatan fiil gövdesi dolayısıyledir: geçmişini unut-. Başka istisnalar: kalıplaşmış: yemiş; sayı sözleri: altmış, yetmiş.

ç. Çekimli fiil. İki fonksiondadır: 1) Öğrenilen anlamı; 2) bildirici ismi olarak önce yapılan ve şimdi sürmekte olan eylem.

1) Öğrenilen anlamı şu kullanılışlardadır :

a) Fiil gövdesine getirilerek şimdiki zaman: Çiçekler ne güzel açmış!, Kendisine alışmışlar, Eline bir gazete almış, okuyor, Her şey başkalaşmış, Aramızda her şey o kadar bitmiş, ki bir kelime bile konuşamıyoruz, Hiç bozulmamışsın, Deliksiz bir uyku uyumuşum, Siz soygunculuğa çıkmışsınız, Bu kadar içkiden başı dönmemiş, Aman hasta ne hale gelmiş!, Evime gelmişim bel, Gün ışımış, Daha nikâh olmamışlar, Çocuktan soğumuş, Dalı tutmuş, meyvasını yiyor, Bana doğru uzanmış, gülüyor, Turnayı gözünden vurmuşsun.

b) İsime *i-* veya onun kaynaşmışı getirilerek şimdiki zaman: Şişman bir adammış, Çocuğun annesi imiş, Kendisi ile arkadaşmışlar, İstanbul aşığı imiş, İşi başından aşkınmış, Evde imişler, çok çalışkanmışsın, Malzeme çürük çarıkmiş, İşin meraklısı çokmuş, hasta değilmiş, Kocası gençmiş, Allah için güzelmiş, İstanbullu imiş, Son derece korkakmış, Ameliyat lâzım imiş, Adam merhametliymiş, Sesini çıkarmadı, ucuzmuş, Nasıl bir şeymiş?, Hakkın varmış, kadın vurgunmuş.

c) Fiil gövdesine getirilerek geçmiş zaman : Karısını orada almış, Atlatmışlar da haberim yok, Gemi demir atmış, duruyordu, Bayılmışım, Meğer ne zahmetler çekmişim, Evi dayamış, döşemiş, Birisi fitlemiş, Henüz gelmemiş, Sen oraya gitmemişsin, Babasına nüzül inmiş, Beni görmek istemiş, Uyuya kalmışım, Bize kızmış, Yakayı kurtarmışsınız, Nikâh daha olmamış, Oraya nasıl sığmış, oturmuşuz?, Şaşırmış kalmış, Kocaya varmış, Parasını vermemiş, Bir adam vurmuşlar, Yemeğin fazla yemişim, Çok zayıflamışsınız!

d) İsime *i-* veya onun kaynaşmışı getirilerek geçmiş zaman: Alkışla-

makta imişler, Ömrü azmış, O zaman çok bahtiyarmışım, Geceleyin çıplakmış.

e) *-miş* v. b. lı fiil gövdesine *imiş* veya kaynaşması getirilerek elde edilen geçmiş zaman. Nadirdir: Babası da askerde kalmışmış, Hocasının güvenini kaybetmiş imiş.

f) *-ar* v. b. lı fiil gövdesine *imiş* veya kaynaşması getirilerek geniş zaman öğrenileni bildirilir: Sabahları gelirmiş, Yüzü hep güler imiş, Hoca çok öfkelenirmiş, İyilik yapmasını severmişsin, Pazarları çalışmazlarmış, On para etmezmiş.

g) *-iyor* v. b. lı fiil gövdesine *imiş* veya kaynaşması getirilerek şimdiki zaman öğrenileni elde edilir: Beni hatırlayıp ağlıyormuş, Sözümüzden dışarı çıkmıyormuşsunuz, Sokakları dolaşıyorlarmış, Öğretmenlik ediyormuş, Gizli konuşuyormuşuz gibi şaşıyor, Her şeyi gördük, samıyorlarmış.

h) *-iyor* v. b. lı fiil gövdesine *imiş* veya kaynaşması getirilerek geçmiş zamanda devamlılık öğrenileni elde edilir: Ne yaptığımı bilmiyormuş, Soyunuyormuş da saklanmış, Üşüyormuş da yatmış.

i) *-acak* v. b. lı fiil gövdesine *imiş* ve kaynaşması getirilerek gelecek zaman öğrenileni elde edilir: Bankada çalışacakmış, Kışı İstanbul'da geçirecekmışiz, Çocuklar gelmeyecekler imiş, Bacağı kesilecekmiş, Haydudu mutlaka yakalayacaklarmış.

2) Önce yapılmış ve şimdi sürmekte olan eylemin bildirici ismi olarak şu kullanılışları vardır:

a) *-miş* v. b. lı fiil gövdesine kişilik ekleri getirilerek şimdiki zamanda kesinlik bildirir: Ben bu adamı görmüşüm, Böyle bir şey işitmişim, Ömrümde ağzıma içki almamışım, Kendi gözümle görmüşümdür, Varımı bu yolda harcamışımdır, Hiç bir şeyden yılmamışımdır, Her şey hazırlanmıştır, Gece yasağı kaldırılmıştır.

b) Perde vurgusunu üstünde tutan *-miş* v. b. lı fiil gövdesine kişilik ekleri getirilerek tahmin anlatılır: Güller artık açmıştır, Siz bu eziyetlere alışmışsınızdır, Kim bilir, ne kadar ihtiyarlamıştır, Belki görmüşümdür, fakat hatırlayamıyorum, Buraya kadar geleceğini ummamıştır.

c) *-miş* v. b. lı fiil gövdesine *idi* ve kaynaşması getirilerek uzak geçmiş zaman elde edilir: Haber almıştım, Ermiş gitmişti, Çok şık giyinmişlerdi, Böyle bir şey hiç görmemiştik, Duvarda asılı kalmıştı, Kesmiş, saklamıştınız, Ne gayretler sarfedilmemişti.

2. *-dik/-dik/-dik/-dük/-tik/-tik/-tuk/-tük.* a) Sıfat, b) ad ve c) çekimli fiil olarak görülür.

a. Sıfat. Daha önce edinilen bir nitelik anlatır; bu nitelik şimdiki zamanda sürebilir. Sıfat olarak kullanımında iyelik ekleri alması dikkate değer bir özelliğidir: yüreğimde açtığı yara, ağlamadığı zaman, adımımı attığım oda, Aramadığımız yer kalmadı, beklenmedik sual, bildiğim tek söz, biriktirdiğin para, yiyip bitiremedikleri servet, çektiğim ıstırap, çizdiği plânlar, “abla” dedikleri kadın, doğduğumuz yer, etmedik işkence koma-, gelmediği günler, görülmedik bir şey, istenildiği vakit, olmadık bir iş, sevdiği şeyler, sorduğun zaman, tanıdık çehreler, tanımadık adam, umulmadık bir tehlike, verdiği söz, yapamadık dedi kodu kalma-, yettikleri araba, yutamadıkları lokma.

b. Ad. Daha önce o durumu almış, fakat şimdi de sürebileni anlatır. En çok iyelik ekleri ile görülür: Aldırdığım yok, Eve almadığı söylemiyor, Aradıklarını buldular, Bıraktığım gibi kaçtım, bildik, işi bittiği halde, güzel dediğin, etmediğini bırakma-, geldiğine sevin-, gittiği olur, istediğim kadar, istediğiniz gibi, görüp işittiklerimiz, kalkıp kalkmadığını sor-, yer kalmadığı için, para kazanıldığını duy-, konuştuklarımız, alıngan olduğu için, Burada olmadıklarını bilseydik, söylemediğini bırakma-, tanıdık, Gece uyumadığın varmı?, Yanıldığımız burada, taşındığının haftası. İyelik ekleri olmaksızın eşitlik ve ayrılma hallerinden kullanılışları da vardır: Açıldıkça açıldı, Büyüdükçe büyüyor, Sus dedikçe bağırıyor, Fırsat düştükçe söylerim, Sen gittikçe serpilmektesin, oldukça uzun, Boyu uzadıkça uzadı, Bizden uzaklaşmadıkça kıymetimizi bilmez, Ayak sesleri yaklaştıkça korkusu artıyordu, Gözlerim yumuldukça onunkiler büyüyordu, diş çektirdikten sonra, rakı içildikten sonra, Yalan söylemedikten sonra korkma, Uzun uzun sustuktan sonra konuştu.

c. Çekimli fiil. Yalnız geçmiş zaman birinci teklik kişide: Biri birimize alıştık, İşe başladık, Beraber büyüdük, Dışarı çıktık, Alın teri döktük, Biz yeni geldik, Kocadık, Böyle şey görmedik, Bizlerdik, Biz bu günlere yetişmedik.

3. *-an/-en.* a) Sıfat ve b) ad olarak görülür.

a. Sıfat. Daha çok şimdiki zamanda olan niteliği anlatır: ağırlaşan hastalık, akan su, alçalan bir ses, aldanmayan bir sezi, anlaşılmayan bir konu, batan gün, beklenmeyen haber, çağlayan sular, çatırdayan iskemle, çınlamayan kulaklar, denilen saatte, dinmeyen yaralar, dolaşan söylentiler, teyit edilmeyen haber, geçen kış, lâzım gelen bilgiler, unutulmaması gereken eserler, gizlenemeyen haber, görülen köy, didin-

mekten hoşlanmayan bir kız, işitilmeyen bir ses, açılıp kapanan bir kapı, ardi arası kesilmeyen kalabalık, konuşulan dil, ölümden korkmayan biri, sevgilisi olan adam, bir şeyden haberi olmayan bir zavallı, gösterişi sevmeyen bir insan, sızan hafif ışık, uzanan el, üzen durum, yedi veren gül, yakışmayan bir hareket, yalvaran sesler, gücü yetmeyen zavallılar, züppeleşen ihtiyar.

b. Ad. Zaman kavramı yoktur. Daha çok yapan anlamı verir: hava alanı, Atı alan Üsküdar'ı geçti, Lâf anlayan, kulak asan yok, bekleşenler, Bilmeyen kalmadı, oyun bozanlık, çağlayan, çöp çatanlık, taşdelen, Düymayan kalmadı, düzen, aşkı hissetmeyenler, yeni gelenler, hoş giden, hoşlananlar, kalkan, kapan, kovan, olan oldu, olanca kuvvetiyle, oynamayanlar, saçma sapan, satana kadar, tanıyan, tırpan, iş veren, yaşayanlar.

4. -ar/-er/-ür/-ir/-ur/-ür/-r; olumsuz: -maz/-mez. a) Sıfat, b) ad ve c) çekimli fiil kullanışları vardır.

a. Sıfat. Az çok bulanık olarak süreklilik anlatır. En çok yapan anlamındadır: akar su, buna benzer gaileler, göze çarpar bir alâmet, dikkate değer bir yazı, döner kebab, tasvip eder görün-, geçer akçe, hoş görür bir insan, güler yüz, kendisine güvenilir bir adam, okşar bakışlar, Olur iş değil, sakar bir hareket, hayır sever adam, yanar dağ, işimize yarar bir mal, yeter açıklıkta, anlaşılmaz bir iş, paha biçilmez bir hal, bitmez, tükenmez davalar, çıkmaz sokak, durup dinlenmez bir adam, incir çekirdeği doldurmaz meseleler, erimez karlar, inkâr kabul etmez bir olay, sonu gelmez hicran, görünmez bir ok, su götürmez bir gerçek, onulmaz yara, sarsılmaz irade, tükenmez bir hazine, utanmaz şey, aman vermez takipler, yılmaz fedaîler.

b. Ad. Pek belirli olmayan bir süreklilik anlatır. En çok yapan: acır gibi, belirli, kendi benzeri, çıkarı için, değer, düzelir gibi ol-, duyarlı, kabul eder görün-, arpa ekerken, gelir, gider, görünürde, havlar gibi, okur, altı patlar, uçak savar, vatan sever, soğur gibi ol-, tekerlek, yararlık, yatır, yazar, yeteri kadar, açmazdan önce, aldırılmazlık, bilmemezlikten gel, çıkmazdan kurtul-, dinlemez ol-, dokunulmazlık, vurdum duymaz, ciğeri beş para etmezler, görmezliğe gel-, ölmezlik, saldırmazlık,

c. Çekimli fiil. Geniş zaman bildirir. Teklik ve çokluk birinci kişide olumsuzluk eki -ma/-me'dir: Sen halden anlarsın, Bağırır dururlar, Bakar kalırsın, Kim bilir?, Coşarız, Sen de gelirsın, Hatırlamak gerekir, Hatırlarım, İşi kavrar, Baka kalırsın, Oraya kapılanırız, Allah

kormu?, Babamı sayarım, Söyler durursunuz, İnsanları severim, Yerlerine takılır, Kendisine uğrarız, Seninle uzlaşırız, Deftere yazar, Her kesten geri kalmaz, Beni tanımazlar, Onlar geç yatar, Acıtmam, Kabul etmeyiz, Gidemem, Kurtarmayız.

Aynı fiilin olumlu ve olumsuzunun yan yana kullanılması birinci derecede zaman, daha az olarak tarz zarfı anlamı verir: Bakar bakmaz gördük, "Olmaz" der demez tepesi attı, Olaylar değişir değişmez fırsattan faydalandı, Gelir gelmez soyundular, Sen gider gitmez o geldi, Sabah olur olmaz hazırlandılar, İster istemez sayar, sezilir sezilmez tatlı bir koku.

İster fiilinin iki kere tekrarlanması 'gerek . . . gerek' verir: İster gizli, ister açık olsun, bence birdir.

5. *-acak/-ecek*. a) Sıfat, b) ad ve c) çekimli fiil kullanışları vardır.

a. Sıfat. Bir bölümü iyelik ekleri ile kullanılır. Şu anlamlar bildirir. 1) Gelecek zaman: başımı ağrıtabilecek olaylar, ağzını açamayacak bir halde, alacağımız görevler, kâr bırakacak bir iş, göreceği rüya, seni bozmayacak bir meslek, fabrikada çalışacak işçiler, çekeceğin acı, elde edeceğiniz kazanç, gelecek zaman, sonu gelmeyecek çekişme, gidecekleri yer, girişeceğim iş, kımıldayamayacak halde, beni kurtaracak şey, öğreneceğin bilgi, dibi seçilmeyecek derecede derin, umulmayacak bir soğuk kanlılık, sana yaraşacak tarzda, tarihi yazacak kimse. 2) Gereklilik: acınacak durum, kâr bırakacak fırsatlar, bırakılacak iş, iyi denilebilecek bir insan, dayanılmayacak gürültü, çocuk denecek yaşta, düşüncecek şey, ihmal edilmeyecek derecede, gidecek bir yerim, gizlenecek bir şey, inanılmayacak sözler, övülecek yiğitlik, saklanacak bir ayıp, tadılacak yemek, tutulacak işler, yazılacak kitap, yetecek büyüklükte. 3) Maksat: kapıyı açacak anahtar, avutacak sözler, barınacak yuva, giyecek elbise; kımıldayacak yer, oturacak yer, oyalanacak bir şey, saklanacak delik, soyunacak derman, emniyet verecek surette, şenlik yapacak fener, yatacak yatak. 4) İstek: Kimseyi görecek gözü yok. Oyalanacak vaktim yok. 5) *olacak* ile 'iddiasında olan' anlamında: babası olacak adam, öğrenci olacak çocuklar.

b. Ad. Şu anlamları bildirir: 1) Gelecek zaman: abanacaklarını san-, alacağını al-, Senin anlayacağını, deli olmuş, hakkımı arayacağım gün, büyüyeceğine küçül-, el çekeceğini um-, çıkacağımı anla-, "Yok" diyecek kadar az, Bize geleceğini bildirdi, Evleneceği yok, gelecek, gideceğini söyle-, yalnız kalacağını san-, kurtaracağı ümidi, ne olacağını bil-, akla sığmayacak kadar manasız, Bu iş uzun süreceğe benziyor, arkadaşlığa

yakışmayacak bir hareket, yapacağı etki. 2) *gel, ol-* ile istek-niyet: Bu macerayı tuhaf bulacağım geliyor, "Yetmezmi bunlar?" diyecek oldu, İsrar edecek oldum, güleceği *gel-*, söze karışacak ol-, mızıklayacak ol-, yol vermeyecek ol-, inanacağı *gelme-*. 3) Maksat: kendini unutturacak kadar, utanmayacak kadar yiyecek. 4) Gereklilik: verecekli.

c. Çekimli fiil. Şu anlamlarda: 1) Gelecek zaman: Sen bu işi alacaksın, Hepsi batacak, Darı biçeceğiz, Hava bozulmayacak, Bir gün bizi çağırarak, Bir daha müayene edecekler, Benimle alay edeceksiniz, Gezmeğe gideceğim, Yarın sen erken kalkacaksın, Çok güzel şeyler olacak, Unutmuş olmayacağız, Kulaklarımız patlayacak, Bahşış vereceğim, Hiç bir işe yaramayacak. *-dir* v. b. ile genişletilmiş ile kesinlik: Bu üzüntü devam edecektir, Bu iş böyle olacaktır, Habere çok fena sinirlenscektir. 2) *ol-* ile gereklilik: Gelmediğine göre bir engeli çıkmış olacak, Mutlaka burası olacak, Sanık sıvışmış olacak, Bizi tanımıyor olacak, Çocuk ufak olacak. 8) Eylem ismi: Her şeyi gözden çıkaracak ne vardır?, Böyle sözlere kapılacak nedendi?

6. *-ası/-esi*. İşlek değildir. Az çok kalıplaşmış olarak a) sıfat ve b) ad kullanılışları vardır.

a. Sıfat. *-ca* v.b. ile de genişletilmiş olarak kötü dilek: batasınca âdet, kapanası gözüm, kör olası herif, unutulasınca hikâye, yetişmeyesice piç, yıkılası ev.

b. Ad. 1) *-ca* v.b. ile genişletilmiş olarak şu kullanışlarda kötü dilek: boyu posu devrilesice, zıkkım içesice, yetişemeyesice; 2) istek: göresim *gel-*, okşayası *gel-*, Şehit olasıım geldi, Gülmekten katılışım geldi, Hasretten ölesim geldi; 3) *-a/-e* ile genişletilmiş olarak "acak derecede" anlamında: çatlayasıya koş-, katılasıya gül-, öldüresiyeye döv-, ölesiyeye özle-, patlayasıya ye-; 4) *-a/-e* ile genişletilmiş olarak "mamak üzere" anlamında: dönmeysesiyeye soluğu İstanbul'da al-, tek çöp kalmamasıya temizle-; 5) *oldum olası* 'ezelden beri' anlamında: Bu kız oldum olasıya böyledir, Oldum olası gürültüye kızırım.

Terimler ve fransızca karşılıkları

ad substantif	birlikte comitatif
ayrılma (hali) ablatif	çatı diathèse
bağlayıcı ünlü voyelle de liaison	çekimli fiil verbum finitum
berkitme intensité	diriltme néologisme
bildirici ismi attribut	dönüşlü réfléchi

ek affixe, suffixe
 eşitlik (hali) équatif
 eylem ismi nom d'action
 fiil verbe
 geçmiş zaman préterit
 gelecek zaman futur
 genişlemek s'élargir
 gereklilik nécessité
 gövde thème
 isim nom
 isim-fiil participe
 istek desidératif
 istek-niyet intention
 işlek productif
 işletme eki désinence
 iyelik possessif
 kalıplaşmış figé
 karşılıklı réciproque
 lehçe dialecte
 maksat supin

olumsuzluk négation
 öğrenilen informatif
 perde vurgusu accent musical
 sıfat adjectif
 söz mot
 söz yapımı formation du mot
 şimdiki zaman présent
 tabiat taklidi söz onomatopée
 uzak geçmiş zaman plus-que-parfait
 ünlü voyelle
 ünsüz consonne
 verimsiz improductif
 yapan actif
 yapılan passif
 yapılma passif
 yapılmış passif
 yapma actif
 yaptırma causatif, factitif
 yeni yapılan néologisme
 yeni yapma néologisme